Чорна Н.П.,
к.е.н., доцент кафедри економіки, організації і планування в АПК
Тернопільський національний економічного університету

МОДЕРНІЗАЦІЯ І РЕКОНСТРУКЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА СЕЛА

Постановка проблеми. Докорінні суспільно-економічні трансформації, які відбулися в Україні з початку 90-х рр. 20 ст., мають доволі суперечливий характер для соціально-економічного розвитку сільської місцевості. Це пов'язано насамперед з надмірно швидкими темпами й незадовільною соціальною ефективністю цих змін. Непродумане реформування відносин власності призвело до ліквідації основної маси колективних сільськогосподарських підприємств, що в поєднанні з вітчизняними особливостями розвитку стихійного ринку негативно вплинуло на конкурентоспроможність аграрної продукції, помітно погіршило матеріально-технічне забезпечення і платоспроможність сформованих на їх базі нових суб'єктів господарювання.

Негативні соціальні наслідки розбалансування встановленого механізму функціонування сільських територій проявляються в суттєвому зниженні для більшості їх мешканців економічної і територіальної доступності суспільно необхідних послуг соціального призначення, руйнуванні соціальної і, зокрема, інженерної інфраструктури поселень.

Відтак доцільно кардинально вдосконалити стратегію і механізми комплексного розвитку, модернізацію та реконструкцію сільської сфери. Адже сільське господарство є, безумовно, однією з найперспективніших галузей економіки України. Для свого успішного функціонування дана галузь потребує створення повноцінного ринку сільськогосподарської землі, радикального реформування державної політики підтримки сільського господарства, модернізації системи наукових досліджень та освіти, реконструкції матеріально-технічної бази, які б відповідали сучасним ринковим умовам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні, методичні та практичні аспекти модернізації і реконструкції сільського господарства та села детально розглянуті в працях вітчизняних вчених економістів В.Г. Андрійчука, П.І. Гайдуцького, В.В. Зіновчука, І.І. Лукінова, М.Й. Маліка, В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука, О.М. Шпичака, В.В. Юрчишина.

Сучасний критичний стан розвитку сільського господарства визначає актуальність даної проблематики і зумовлює подальші дослідження в цій сфері.

Постановка завдання. Метою дослідження є пропонування радикальних шляхів модернізації та реконструкції сільського господарства і села на основі реформування державної аграрної політики, техніко-технологічного оновлення, інвестиційного забезпечення, системи наукових досліджень та освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасне сільське господарство є важливим сектором економіки України. У сільському господарстві створюється 13% ВНП, у ньому зайнято 19,7 % населення [1].

Однак потенційні можливості сільського господарства України використовується не повністю. Економічні реформи проводяться непослідовно і поки що не забезпечили підвищення ефективності і продуктивності праці.

Незважаючи на окремі позитивні зміни, досягнуті в результаті реформування аграрного сектору економіки, в сучасних умовах відбувається занепад та руйнація українського села. Складна економічна і соціальна ситуація на селі зумовлена:

- невідповідністю програм реформування економіки сільського господарства і результатів їх виконання визначеним соціальним пріоритетам;
- невизнанням при формуванні бюджетної політики об'єктивної нерівності умов відтворення сільськогосподарського виробництва порівняно з іншими галузями і сферами діяльності, що спричинено сезонністю виробництва, залежністю від природно-кліматичних умов, довготривалістю виробничих циклів і відповідно уповільненим оборотом капіталу;
- незадовільним законодавчим забезпеченням та захистом прав власності селян на землю і майно;
- недостатнім рівнем фінансової підтримки сільськогосподарського виробництва та соціальної сфери села;
- недостатнім стимулюванням впровадження інноваційних технологій та інвестицій в агропромислове виробництво;
- відсутністю паритетних економічних відносин між аграрним сектором та іншими галузями

економіки;

- недостатнім рівнем державної підтримки облаштування сільських територій;
- передачею об'єктів соціальної сфери сільськогосподарських підприємств до державної та комунальної власності без належного фінансування їх утримання;
- відсутністю умов для підвищення рівня продуктивної зайнятості, створення додаткових робочих місць у сільській місцевості та підвищення рівня доходів;
- недостатнім рівнем розвитку інфраструктури аграрного ринку, тонізацією та монополізацією каналів реалізації сільськогосподарської продукції;
- проведенням неефективної державної політики щодо створення умов для розвитку кооперативних та інших некомерційних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників у сфері заготівлі, переробки, реалізації продукції та фінансового і транспортного обслуговування товарних потоків;
- відсутністю інформаційного забезпечення сільського населення з питань господарювання в ринкових умовах [4].

В умовах конкуренції в агропромисловому виробництві, а також в процесі приведення у відповідність з вимогами ЄС українського сільського господарства, важливого значення набуває його модернізація, котра вимагає значної бюджетної підтримки, кредитних засобів і спеціальних коштів.

Розвиток села й структурні перетворення в сільському господарстві на сучасному етапі розвитку пов'язані з реалізацією двох паралельних процесів: 1) модернізація сільського господарства, спрямована на поліпшення аграрної та суспільно-професійної структури, а також зростання конкурентоспроможності продукції; 2) усебічний розвиток села на основі ефективно діючої технічної та соціальної інфраструктури.

Іншими словами, сільськогосподарське виробництво в Україні вкрай потребує всебічної модернізації — фінансової, організаційно-виробничої, техніко-технологічної, кадрової тощо.

Стан сільського ринку праці характеризується загостренням проблем зайнятості та безробіття, низьким професійно-кваліфікаційним рівнем незайнятих осіб, відсутністю нових робочих місць для селян. Ці та інші факти становлять загрозу продовольчій безпеці країни, демографічному відтворенню селянства, створюють соціальну напругу на селі.

В сільській місцевості значно знизився рівень життя та доходів населення (в сільському господарстві оплата праці є найнижчою серед галузей економіки), зросла чисельність осіб, що живуть за межею бідності, поглиблюється розрив між багатими і бідними, зникає, так остаточно і не сформувавшись так званий «середній клас», який би мав слугувати основою розвитку цивілізованого суспільства.

Найгострішими проблемами на селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. Загрозливих темпів набирає зниження демографічно-відтворювального і трудового потенціалу села. Активізувалися міграційні процеси, особливо серед сільської молоді, що на сьогодні є основною причиною деградації українських сіл.

Створення сприятливих умов для розширення сфери застосування праці у сільській місцевості та підвищення рівня доходів сільського населення має здійснюватися шляхом:

- стимулювання розвитку підприємництва як у сільському господарстві, так і в несільськогосподарській сфері;
- сприяння пріоритетному розвитку малих приватних підприємств побутового обслуговування в результаті залучення соціально незахищених верств сільського населення;
- здійснення заходів щодо стимулювання розміщення нових підприємств легкої, харчової та інших галузей промисловості, обслуговуючих організацій;
- стимулювання розвитку обслуговуючих кооперативів та інших об'єднань;
- здійснення із залученням районних центрів зайнятості професійного навчання безробітних, які проживають у сільській місцевості, основ підприємницької діяльності;
- поетапного звільнення сільських жителів, що вперше реєструються для провадження підприємницької діяльності у сільській місцевості, від окремих видів оподаткування на строк до трьох років; посилення правового та соціального захисту орендодавців (власників) землі і майна, гарантування доходів відповідно до укладених договорів;
- залучення осіб, що провадять підприємницьку діяльність, та тих, що зайняті в особистих селянських господарствах, до участі в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також добровільного пенсійного забезпечення;
- здійснення заходів щодо забезпечення аграрного сектору кваліфікованою робочою силою, підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників, зокрема в результаті розвитку системи професійного навчання персоналу підприємств, установ та організацій [11].

Забезпечення комплексного розвитку інженерної інфраструктури сільських територій має здійснюватися шляхом:

- будівництва та реконструкції мереж і об'єктів електропостачання;
- розроблення і виконання програм будівництва газопроводів-відводів, розвитку газових мереж високого та середнього тиску і регіональних програм поетапної газифікації сільських населених пунктів;
- забезпечення постійного контролю за станом навколишнього природного середовища в сільських населених пунктах та місцях накопичення відходів, удосконалення нормативно-правової бази з питань утилізації відходів [11].

У сфері житлового будівництва та комунального господарства передбачається:

- забезпечити збереження та упорядкування державного, комунального та приватного житлового фонду, реконструкцію та будівництво нового, більш комфортабельного житла; збільшити обсяг будівництва житла в сільській місцевості, надання довгострокових пільгових кредитів індивідуальним сільським забудовникам;
- забезпечити упорядження сільських садиб з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшити їх забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, тепло- та централізованого водопостачання і водовідведення;
- створити на місцевому рівні належну базу для експлуатації переданих у комунальну власність житлових будинків з її фінансовим, кадровим та матеріально-технічним забезпеченням;
- здійснити побудову необхідної інфраструктури для надання сільському населенню житлово-комунальних послуг, поліпшення якості таких послуг [11].

Для забезпечення надання державної підтримки для розвитку депресивних сільських територій передбачається:

- удосконалити законодавство в частині врахування специфіки розвитку депресивних сільських територій;
- розробити та здійснити заходи щодо надання державної підтримки сільським населеним пунктам і адміністративним районам, що належать до депресивних сільських територій;
- запровадити надання гарантій і пільг особам (сім'ям), що проживають на депресивних сільських територіях, а також тим, що будуть в установленому порядку переселятися на такі території, з метою відродження сільськогосподарського виробництва та інших видів діяльності [11].

Сучасний стан матеріально-технічної бази вітчизняного агарного бізнесу критичний. При системному відновленні, розширенні й якісному поліпшенні технічних засобів виробництва в умовах обмежених фінансових ресурсів у виробничо-господарських структур важливого значення набуває обґрунтування критеріїв поетапного визначення пріоритетних напрямів інвестиційних вкладів в основний капітал.

Основним завданням держави в забезпеченні стабільної конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств є розробка відповідних заходів щодо створення сприятливого інвестиційного клімату та механізмів кредитування фермерів на всіх рівнях управління.

Ринок інвестицій негативно реагує на всі внутрішньополітичні коливання в державі. Особливо це помітно стосовно сільськогосподарських підприємств. Ступінь ризику вкладень в цю галузь надто великий. Стан і привабливість інвестиційного клімату залежить від сприятливого податкового режиму. Але прийняті в Україні нормативні документи й подальші наміри з питань оподаткування зробили інвестиційний клімат в сільському господарстві країни ще менш привабливим. Відсутність гнучких систем страхування підприємницьких ризиків інвесторів, спеціалізованих страхових компаній, орієнтованих на захист малого бізнесу з іноземними інвестиціями при мінімальних тарифах і податкових пільгах, достатнього страхового захисту підприємців від різних ризиків, гарантійно-заставних фондів ще відштовхує інвесторів.

З метою залучення інвестицій і кредитів у розвиток сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств необхідна державна підтримка. Практика показує, що сьогодні не всі фермери готові складати відповідний бізнес-план і тому не можуть працювати з банками. Неякісний бізнес-план банк кредитувати не буде. Але ж складання проекту розвитку фермерських господарств вимагає великих витрат. Без державної підтримки не обійтися при навчанні підприємців.

Банки виявляють свою непідготовленість щодо особливостей системи і механізму кредитування сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств. В даному випадку є необхідність наявності уповноважених банків, що працювали б із малими підприємствами.

Необхідно створювати державні і регіональні інвестиційні банки з кредитування малого бізнесу і в тому числі фермерів. Першочергове завдання такого банку – залучення інвестицій і надання гарантій кредитної лінії.

Потрібно організовувати малий бізнес на основі лізингу, який є однією з форм інвестиційної активності. Створення лізингових компаній, механізму передачі устаткування в лізинг допоможе одержати фермерам устаткування в довгострокову оренду і в багатьох випадках дозволить організувати свою справу належним чином.

Слід наголосити, що визначення критеріїв і показників пріоритетності інвестиційних вкладень для коротко-, середньо- та довгострокового періодів суттєво різниться за своїм змістовним наповненням у розвитку інтенсифікації аграрного сектору економіки.

Для короткострокового періоду активними засобами виробництва у рослинницьких галузях є, насамперед, силові й робочі машини – трактори, зерно-, кукурудзо-, буряко- та кормозбиральні комбайни, посівні машини, ґрунтообробювальні знаряддя, машини і обладнання з внесення добрив, захисту рослин від бур'янів, шкідників, хвороб, тобто увесь кількісний і якісний склад машинно-тракторного парку. Для забезпечення інтенсивного сільськогосподарського виробництва в даному випадку необхідно передусім правильно спланувати за допомогою норм кількість сільськогосподарської техніки, потребу в робочій силі, паливно-мастильних матеріалах, насінні, добривах, заробітній платі для одержання необхідної кількості продукції. Все це повинно проходити через оперативне планування.

Пріоритетним завданням у середньостроковому розвитку сільського господарства є невідкладне розв'язання проблеми мобілізації та спрямування інвестиційних коштів у технічне їх оснащення. Магістральним напрямом підвищення ефективності всіх структурних підрозділів АПК є перехід на шлях інтенсивного розвитку. Інтенсифікація сільського господарства означає збільшення виробництва продукції в розрахунку на одиницю ресурсів. Хоч цей процес уже стає реальністю, однак зростання собівартості продукції й зниження фондовіддачі свідчать про те, що збільшення капіталовкладень випереджає зростання валової продукції. Впродовж багатьох років підвищення продуктивності праці відстає від темпів зростання оплати. Все це істотно сповільнює темпи підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Важливого значення для довгострокового періоду набуває підвищення конкурентоспроможності інвестиційного клімату української економіки щодо іноземних інвестицій, бо інвестиційне середовище сьогодні, за оцінкою фахівців, належить до найбільш ризикованого. Це свідчить про необхідність активізації діяльності України в створенні реальних умов залучення іноземних інвестицій в економіку держави.

Для вирішення проблеми інвестиційного забезпечення сталого розвитку та інтенсифікації сільського господарства України необхідно: збільшити обсяги та забезпечити цільове використання коштів державної підтримки розвитку аграрного сектора економіки; вжити заходи щодо подолання диспропорцій у міжгалузевих економічних відносинах і створити умови для їх вирівнювання з метою забезпечення норми прибутку в сільському господарстві на рівні не нижчому, ніж у середньому по економіці; стимулювати залучення у сільськогосподарське виробництво іноземних і внутрішніх інвестицій; посилити інвестиційну спрямованість аграрної реформи.

Новий етап аграрної політики держави повинен забезпечувати сталий розвиток галузі в умовах відкритого конкурентного середовища, налагодження цивілізованого аграрного ринку, надання ефективної державної підтримки, створення умов для фінансової самодостатності сільськогосподарських підприємств, фермерських і селянських господарств.

Основною складовою аграрної політики держави має стати адекватна ринковим вимогам система державної підтримки сільського господарства. Це необхідна умова забезпечення конкурентоспроможності аграрної галузі України на внутрішньому і зовнішньому ринках .

Нинішній стан розвитку галузі та існуюча державна аграрна політика потребують реформування. Це зумовлено, насамперед, наступними умовами :

- нерозмежованість державної підтримки сільського господарства та сільської території призводить до штучного завищення її розмірів;
- диспаритет цін на продукцію промисловості, що споживається в сільському господарстві, та цін на сільськогосподарську продукцію знецінює бюджетну підтримку аграріїв;
- значна частина бюджетної підтримки селян йде на нецільове використання шляхом перекачування від виробника через систему цін і тарифів до суміжників (партнерів і посередників);
- фермерські і особисті селянські господарства державної підтримки практично не отримують, така підтримка надається переважно сільськогосподарським підприємствам.

З боку держави відсутня довгострокова фінансова підтримка фермерських господарств з низькими відсотковими ставками. Кредитні ресурси в банках надто дорогі. Крім того, у фермерів відсутні матеріально-технічні засоби для оформлення застави майна.

Фінансова підтримка з боку держави вкрай необхідна, в першу чергу, новоствореним фермерським господарствам, що знаходяться в несприятливих природних умовах чи у відокремлених територіях. Ця підтримка необхідна фермерам насамперед для:

- відшкодувань вартості витрат, пов'язаних з розробкою проектів відведення земельних ділянок;

• часткової компенсації витрат на придбання першої одиниці техніки та будівництва або реконструкції тваринницьких приміщень;

• відшкодування частини витрат, пов'язаних зі сплатою відсотків за користування кредитами банків.

Важливим напрямком поліпшення фінансового забезпечення сільськогосподарського виробництва, що потребує відповідного державного регулювання, є посилення антимонопольного захисту сільськогосподарських підприємств і особливо фермерських господарств. Вони є дуже вразливими для фінансового та іншого тиску як постачальників матеріально-технічних засобів, так і покупців їхньої продукції. Розв'язанню цієї проблеми міг би сприяти законодавчий акт із встановленням жорсткіших критеріїв і форм підтвердження монопольних дій стосовно сільськогосподарських товаровиробників й адекватної економічної відповідальності. Однак, як показує практика, без відповідної політичної волі такі нормативні акти малоефективні. Посиленню антимонопольного захисту сприятиме розвиток виробничої й обслуговуючої кооперації.

В світі Україну, насамперед, визнають як значного потенційного лідера з виробництва найважливіших продуктів харчування: зерна, цукру, олії, м'яса, продуктів переробки молока, овочів, плодів, ягід тощо. Багатство держави визначається вмінням народу повною мірою використовувати природний потенціал. В Україні головним ресурсним потенціалом є земля.

В останні роки різко скоротилися обсяги робіт із відтворення, підвищення родючості та охорони ґрунтів. В Україні на третину скоротились площі, на яких вносяться мінеральні добрива. Головним чином це землі невеликих фермерських та індивідуальних селянських господарств.

Для поліпшення стану галузі рослинництва слід продовжувати в майбутньому практику часткової компенсації за 1 га посіяних зернових, збільшувати виділення з державного бюджету на державну підтримку селекції в рослинництві. Доцільно внести зміни до Закону України "Про плату за землю" в частині удосконалення механізму розподілу коштів так, щоб збільшувати обсяги витрат, спрямованих на проведення робіт, пов'язаних з охороною земель сільськогосподарського призначення.

Реформування відносин власності на землю створило необхідні передумови для становлення і функціонування ринку землі в Україні. В ринковій економіці земля, як і будь-який інший засіб виробництва, є товаром, має ціну, купується і продається, користування нею платне, усі операції із земельними ділянками здійснюються з урахуванням вартості землі .

Для вирішення проблем, пов'язаних з ринком землі, слід зосередити увагу на таких позиціях:

1) концентрація власності на землю може призвести до зосередження великої кількості земельних ділянок в обмеженій кількості ринкових суб'єктів, тобто до зміцнення монополій;

2) ринок землі позбавлений внутрішніх чинників, які б стимулювали оберігати природу, внаслідок чого може виникнути екологічна криза;

3) ринок землі стимулює нерівномірний розподіл власності й залишає поза увагою соціальний захист окремих верств сільського населення.

Крім того, ринок землі неспроможний вирішити й низку інших соціально-економічних питань, наприклад, забезпечити розвиток наукових досліджень в аграрному секторі, підготовку кадрів для господарювання на землі або для забезпечення функціонування ринку.

На наш погляд, Україна економічно не підготовлена до початку функціонування ринку землі. Економічна ситуація у сільському господарстві така, що понад 70% підприємств збиткові. Платоспроможність покупця землі у сільській місцевості за таких умов нереальна.

Узагальнення особливостей функціонування ринку землі, на нашу думку, дає змогу обґрунтувати необхідність втручання держави у процеси, пов'язані з відчуженням землі, й визначити напрями державного регулювання сфери земельних відносин. Держава має здійснювати земельну політику, що посилить позитивні функції ринку й послабить або нейтралізує частину негативних функцій, зокрема руйнівну дію монополії власності на землю, забезпечить підготовку кадрів для обслуговування земельного ринку; дасть змогу організувати та фінансувати проведення науково-дослідних робіт в аграрній сфері. Оренда, коли в одних руках концентрується до 20-30 тисяч гектарів землі, розвалює села. Як правило, такі господарства охоплюють 7-8 населених пунктів. А щоб обробляти такі площі за сучасними технологіями, достатньо найняти 20-30 осіб. Решта людей – непотрібні, і вони стають безробітними. Тому таку систему треба змінювати, зокрема через закон про ринок землі.

Для проведення земельної реформи в України необхідні наступні заходи .

1. Розпочати іпотеку і торгівлю сільськогосподарськими землями.

2. Узаконити права власників на землю. По-перше, потрібно розробити систему захисту прав покупців і продавців землі, зокрема, шляхом судової реформи. Суди повинні чітко розв'язувати земельні спори. По-друге, слід налагодити систему реєстрації всіх ділянок, попереднього розмежування землі комунальної, державної і приватної власності. Необхідно оцінити, які землі є особливо цінними, які – деградованими, тобто провести повну класифікацію земель за якістю.

3. Запровадити прозорі схеми функціонування ринку землі, гарантувати права покупців і продавців.

4. Забезпечити гарантії стабільності виробництва на селі, збільшення робочих місць, зупинку занепаду соціальної сфери села, появу нових економічних можливостей у зв'язку з економічними використанням земельного ресурсу.

Висновки з даного дослідження. Досвід світової економіки показує, що здатність виробляти необхідну кількість продовольства свідчить про рівень розвитку країни. Тому успіхи чи невдачі у сільському господарстві визначають економічну незалежність і безпеку України.

Модернізація і реконструкція сільського господарства і села передбачає:

- створення організаційно-правових та соціально-економічних умов для комплексного розвитку сільських територій, наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського та сільського населення;
- підвищення рівня ефективної зайнятості, посилення мотивації сільського населення до розвитку підприємництва у сільській місцевості як основної умови підвищення рівня життя населення;
- техніко-технологічне оновлення матеріальної бази сільськогосподарських підприємств;
- залучення інвестицій в аграрний сектор економіки, удосконалення інвестиційного клімату;
- державну підтримку конкурентоспроможності аграрного сектору в умовах інтеграції України у світовий економічний простір;
- подолання стихійності та тінізації аграрного ринку;
- створення екологічно безпечних умов для життєдіяльності населення, збереження навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, особливо земель сільськогосподарського призначення.

Література

1. Андрушко Р. П. Економічний і соціальний розвиток села в перехідний період до ринку / Р. П. Андрушко // Вісник ЛДАУ : Економіка АПК. – Львів : ЛДАУ. - 2007. - №6. - С.86 - 89.

2. Андрушко Р. П. Соціальний розвиток села як пріоритетний напрямок аграрної реформи / Р. П. Андрушко // Вісник ЛДАУ: Економіка АПК. – Львів : ЛДАУ. - 2007. - №5. - С.191 - 195.

3. Богуш Л. Г. Комплексний розвиток соціальної сфери сільської місцевості України: проблеми та підходи до підвищення ефективності його державного регулювання / Л.Г.Богуш // Економіка природокористування і охорони довкілля. Збірник наукових праць. - 2008. - №4. – С. 65 - 70.

4. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / Бородіна О., Прокопа І. // Економіка України. – 2009. - № 4. - С. 74 – 85.

5. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / Бородіна О., Прокопа І. // Економіка України. – 2009. - № 5. - С. 59 – 67.

6. Борщ А. Т. Бюджетна підтримка аграрного сектору в умовах трансформаційних процесів в економіці України /А. Т. Борщ // Економіка АПК. - 2009. - №2. - С. 111 - 116.

7. Галушко В.П. Пріоритетні напрями розвитку АПК України / Галушко В.П., Кваша С.М. // Економіка АПК. - 2004. - № 12. - С. 6 - 12.

8. Закон України про основні заходи державної аграрної політики на період до 2015р. від 18 жовтня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. - №45. – С. 11 – 15.

9. Олійник Т. І. Державна підтримка аграрного сектору економіки України / Т. І. Олійник // Економіка АПК. - 2009. - №7. С.80 - 86.

10. Решитько Т. В. Проблеми розвитку сільських територій та зайнятості мешканців села / Т. В. Решитько // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. Збірник наукових праць. - 2009. №15. – С. 45-51.

11. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року //http://www.minagro.gov.ua.

12. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06. 2004 №1877-IV // zakon1.rada.gov.ua.